

Forskoler på landet

Af Karl Rønne

Fra omkring århundredskiftet kom de særlige forskoler til at indgå som et nødvendigt led i folkeskolen på landet og blev som nær- eller lilleskoler i regelen højt værdsat i lokalsamfundet. Efterhånden som 1937-lovens intentioner – noget forhalet – slog igennem, gled denne særlige skoleform ud efter i et halvt århundrede at have dannet rammen om det grundlæggende skolearbejde næsten overalt på landet.

Overlærer Karl Rønne (f. 1916) beskriver i sin artikel således en skoleform, hvis opståen, virke og afvikling helt lader sig overskue nu.

De med skoleloven af 1814 oprettede landsbyskoler var to-klassede med de 7-10 årige i 1. og de 11-14 årige i 2. klasse med hverandendags undervisning. Det voksende børnetal medførte omkring århundredets midte, efterhånden som den indbyrdes undervisning gled ud, et uoverkommeligt problem, idet den enkelte lærer ofte skulle undervise 100-120 børn.

Allerede 1832 betegnede stiftprovst (senere biskop) *Nicolai Faber* (1789-1848) dette forhold som »en almindelig nødstilstand« for skolerne for landet, og han foreslog de overfyldte skoler aflastet, ved at hjemmene påtog sig undervisningen af de yngste årgange¹⁾.

Udviklingen blev da også kun i ringe grad imødegået ved oprettelse af nye skoler, men i 1856 pålagdes det kommunerne, hvis børnetallet i en skole med én lærer oversteg 90, at ansætte en andenlærer eller at oprette en ny skole. Det tilføjes, at børn under 9 år kan undervises af en ueksamineret. Teologen *Kristian Frederik Læssøe*, der var lærer i Udby på Tuse Næs 1845-57, foreslog ligefrem »at ansætte fruentimmere i de lavtlønnede andenlærerembeder i landsbyskolerne, dels kan de bedre end et mandfolk klare sig med en ringe løn, idet de kan skaffe sig en bifortjeneste ved at spinde og sy, og dels forstår fruentimmeret bedre end mandfolk at omgås småbørn, fordi hun er mere blid og barnlig«²⁾.

Men heller ikke andenlærerordningen vandt særlig udbredelse. I hele landet forøgedes antallet af disse embeder i det næste tiår kun fra 108 til 165, og i regelen bibeholdtes den gamle 2-klasseordning også ved disse skoler. Nogle kommuner benyttede sig af den billigere ordning med ueksaminerede lærerkræfter, især kvinder, i *pogeskoler*³⁾, men i det samme tiår indtil 1867 var der kun oprettet 83 pogeskoler. Flere andre steder fandtes

dog private pogeskoler eller asyler, ofte med kommunalt tilskud. Også friskolernes fremvækst har lettet trykket på de betrængte »statsskoler«, så friskolebevægelsen måske også som en følge af denne udvikling har fået vind i sejlene.

Disse foranstaltninger viste sig dog utilstrækkelige og daværende kulturminister *C. C. Hall* udbad sig ved cirkulære af 9. juni 1873 oplysninger, om man kunne gennemføre småskoler som et fast led i almueskolevæsenet på landet også med henblik på at opnå hverdagsundervisning. De afgivne erklæringer fra amtsskoleinspektionerne anerkendte småskolernes betydning, som en nødhjælp, men påpegede vanskelighederne ved at fremskaffe passende lokaler og lærerkræfter. Ved et cirkulære af 10. maj 1875 om ordningen af pogeskoler erklæres disse da for ikke blot midlertidige, og i fortsættelse heraf ivrede flere lærere for, at de skulle være et obligatorisk led i landsbyskolen.

Men uddannede lærerinder manglede, thi ganske vist var den offentlige skole 1859 blevet åbnet for kvindelige lærere – 1860 blev de første 4 lærerinder dimitteret og 1861 den første ansat i København – men de eksaminerede lærerinder søgte næsten udelukkende byskolen. De usikre forhold og de dårligt lønnede stillinger på landet virkede ikke tiltrækkende.

Ved 1880 var da forholdet endnu det, at landsbyskolens klasser var alt for store. Der nævnes 50 skoler med over 100 børn og 457 med over 80 til én lærer dvs. at op imod 25 % gik i sådanne overfyldte skoler. Desuden var hverandendags undervisning og 2-klasseordning stadig enerådende. Man måtte se i øjnene, at landsbyskolen befandt sig i nødstilstand, ikke mindst på baggrund af de forbedringer, som havde fundet sted inden for købstadsskolen. Således beskrev da DLF's formand *Emil Sauter* forholdene endnu 1888 ved åbningen af det 3. alm. skolemøde i København: Skolerne er mange steder overfyldte, klassedelingen i høj grad mangelfuld. Vi mangler forskoler.

Loven om statens forskoleseminarium 1892

Flere kræfter arbejdede på at råde bod på disse forhold. Allerede 1875 blev det foreslået, at det nedlagte Lyngby seminarium i Jylland skulle omdannes til et kvindeseminarium med en kortere og billigere uddannelse, så lærerindeinstitutionen kunne blive mere udbredt på landet, som det kendtes fra Finland og Sverrig. Lærer M. Abrahamsen i Kildebrønne ved Greve fra 1860 fik efterhånden sin skole udbygget med forskole og delvis

hverdagsundervisning, så den blev noget af en mønsterskole, og både ved taler på skolemøder og som medlem af DLF's bestyrelse (1878-87) virkede han for oprettelse af forskoler.

Men fremfor nogen anføres *Rasmus Jensen Holm* (1838-1917) som den, der bar forskolesagen frem. Han var fra 1865 lærer bl.a. i pædagogik og praktisk skolegerning ved Jelling seminarium, og sammen med broderen P. A. Holm, lærer i Højbjerg, redigerede han bladet *Skoletidende* 1872-92, fra 1874-83 blev det benyttet som bindeled af den nystiftede DLF. Allerede ved det første alm. skolemøde 1876 i Århus havde han rejst kravet om forskoler med henvisning til deres blomstring i Sverrig. I de mange skolelovsforslag, som i disse år så lyset uden at vinde fornøden tilslutning, indgik forskolerne da også mere eller mindre fremtrædende. R. J. Holm var den drivende kraft ved stiftelsen 1887 af *Dansk Skoleforening* og blev dens første formand. Denne forening arbejdede foruden for forskoler også for udbredelse af aftenskoler og for børnesagen. Et grundtvigsk præg understregedes ved, at Askovforstanderen Ludvig Schrøder var med i dens bestyrelse, men det var Holm, der tegnede den udadtil ved foredragsvirksomhed og ved udgivelsen af dens årsskrift *Hjem og Skole*, hvori forskolesagen førtes frem. I »Den første Undervisning«⁴⁾ påpeges det, at småbarnet stiller særlige krav om en anskuelig undervisning, i et andet indlæg »Forskolen eller Landsbyskolens Reform«⁵⁾ udkastes planen til forskolen for de 7-10 årige småbørn betroet kvinder, for *»kvinden har en moderlig evne, som i sådanne skoler kan finde en smuk anvendelse, hun har i almindelighed en større sans for hygge og orden og egner sig altså til at gøre skolestuen tiltalende og anspore børnene til at være ordentlige med deres sager og i deres arbejde, noget hvori der er mere opdragelse end de fleste tænker«*, en vurdering, der vel ikke adskiller sig så meget fra Læssøes fra 1851, men som kom til at bære forskolen et lang stykke af dens tid. Endelig udreder Holm i »Forskolelærerindernes Uddannelse« fra 1891⁶⁾ undervisningsplanen for et forskoleseminarium, således som han kort efter kom til at føre den ud i livet i Vejle, så det blev mønsteret for andre forskoleseminarier.

Et forsøg på en sådan uddannelse var gjort af fru V. Zahle (g.m. præsten og politiker P. C. Zahle, en broder til Natalie Zahle), der 1878 oprettede et lærerindekursus i Ringsted, der dog ophørte efter få år.

I Hoven ved Skjern oprettede lærer K. Kristensen 1891 en »kvindeskole« med et lignende sigte, men disse private forsøg kunne ikke tilfredsstille Dansk Skoleforening, som anså sagen for så vigtig, at det måtte være en

statsopgave. Heller ikke Th. Langs forskoleseminarieklasse, som hun 1891 oprettede i tilknytning til sin realskole i Silkeborg, betragtedes som tilfredsstillende.

Også dr. phil. (senere professor) *S. L. Tuxen* virkede for forskolernes sag. Han var 1888 blevet forstander for Femmers kvindeseminarium i København, og ved en betænkning han 1889 afgav til ministeriet og ved et vægtigt foredrag ved 6. nordiske skolemøde 1890⁷⁾ bidrog han væsentligt til, at sagen for alvor blev taget op, idet ministeriet straks i 1891 nedsatte en kommission til overvejelse af oprettelse af et statsligt forskoleseminarium, heri fik både R. J. Holm, S. L. Tuxen og Th. Lang sæde sammen med Natalie Zahle. På få uger havde man affattet sin indstilling, sagen kunne dog først føres igennem i den følgende rigsdagssamling med lov af 30. marts 1892 om oprettelse af statens forskoleseminarium i Vejle. R. J. Holm blev uden opslag af stillingen udpeget til dets forstander, og i april 1893 stod den nye bygning færdig.

Forskoleseminarierne

Til den første optagelsesprøve i Vejle meldte sig langt flere end de ca. 25, som seminariet var indrettet til. Aspiranterne skulle være fyldt 18 år, men de fleste, der søgte optagelse, var 25-30 år. Det skulle aflægge en prøve i de almindelige skolefærdigheder og lidt almenkundskaber. Det stilledes desuden krav om anlæg for sang, så de senere kunne være i stand til at synge med børnene. Deres helbred skulle tillade dem at lede og aktivt deltage i børnenes gymnastik.

Uddannelsen var 1-årig og foregik mest muligt ved praktisk undervisning ved den tilknyttede øvelsesskole, der var opbygget som en forskole på landet: 1. kl. for de 7-årige og 2. kl. for de 8-10-årige. Ved afslutningen af året blev der aflagt prøve i praktisk undervisningsfærdighed. Den øvrige tid lagdes vægten på forskolens hovedfag, men der holdtes ingen afsluttende prøve heri. Den praktiske prøve blev bedømt af seminariets lærere sammen med den af ministeriet udpegede censor, skolemanden og historikeren Hans Olrik, der også censurerede i Silkeborg. Fra 1899 afløstes han af lærerinde Kirstine Frederiksen.

De nærmest følgende år viste et stort behov for seminariet. Der meldte sig stadig et overtal af aspiranter, og der blev oprettet mange forskoler i Jylland. Ordningen var betydeligt billigere, end hvis der skulle oprettes en

ny skole eller ansættes en andenlærer, fordi forskolen kunne etableres i overladte eller lejede lokaler, så en ny bygning ikke behøvedes. Også lærerindens bolig var ofte tilfældigt lejede værelser under særdeles beskedne forhold, som det fremgår af embedsbeskrivelserne i skolestatistikkerne omkr. 1900. Kun langsomt forbedredes forholdene og først med 1937-loven skærpedes bestemmelserne m.h.t. forskolernes lokaleforhold.

Da Vejle-Seminarieret var konsolideret, opnåede også *Silkeborg* statsanerkendelse, så eleverne her ligeledes fik statsunderstøttelse, men selvom de to seminarier hvert år dimitterede 40-50 lærerinder, var der stadig behov for flere. Betegnelsen pogeskole måtte nu efter cirkulære af 7. november 1892 kun bruges om de småskoler, der ikke indgik i distriktets skolevæsen som et fast led, i modsat fald skulle de kaldes forskoler. I 1897 var af 3490 lærerembeder på landet 125 forskolelærerinder, men desuden var der ansat 118 ueksaminerede lærerkræfter, og der tales om 23 offentlige pogeskoler trods det nævnte cirkulære. Andre forskoleseminarier opstod. I *Vesterbrønderslev* virkede et i årene 1893-94, men i 1899 blev et mere livskraftigt oprettet i *Varde* af Ingeborg Schmidt Christensen og overlærer Jens Olsen. Seminariebygningen opførtes i Skolegade 1899.

Det var især i Jylland, at uddannelsen blomstrede, men med skoleloven 1899 åbnedes større muligheder for, at der også på øerne kunne blive oprettet en mængde forskoler. Derfor oprettede ledelsen af Femmers seminarium også et forskoleseminarium i *København* 1901 med Kirstine Frederiksen som leder. Hun efterfulgtes herefter som censor af cand. mag. Ida Falbe Hansen, der atter senere afløstes af ministeriets konsulent professor N. A. Larsen.

Ved ministeriets skrivelse af 29. november 1906 og bekendtgørelse af 31. januar 1907 blev uddannelsen gjort 1½-årig (først 1937 blev den 2-årig), og kravene ved optagelsen blev klarere formuleret og øget til noget i retning af mellemskoleeksamensniveau. Det medførte, at der ved seminarierne blev oprettet foreberedelsesklasser, og en egentlig optagelsesprøve indførtes. Endelig fik dimittenterne herefter 3 praktiske opgaver imod tidligere 2 ved afgangsprøven, hvoraf den ene skulle være egnet til at vise dygtighed i oplæsning.

Da lærerseminariet i *Odense* 1908 flyttede ind i nyopført bygning, indrettedes den gamle til forskoleseminarium. Også i *Sorø* blev der i 1912 oprettet et forskoleseminarium.

Ved 1918 fandtes der over 1000 forskoler i Danmark nogenlunde ligeligt fordelt mellem Jylland og øerne, de fleste betjent med lærerinde med

forskoleeksamen, ca. halvdelen af dem udgået fra Vejle, og der oprettedes stadig nye embeder.

Landsbyskolen havde dermed i løbet af få år skiftet struktur. Ved forholdsvis få midler var der opnået et for samtiden acceptabelt niveau, i al fald var den nødstilstand, som havde truet, afhjulpet ved en slags pædagogiske »mellemt teknikere« eller »barfodspædagoger« udsendt fra forskoleseminarierne til de nødstedte landsbyer.

Den pædagogiske ballast

Hermed var hovedformålet med forskolerne nået, men hvilken pædagogisk ballast kunne unge piger med så godt som ingen forkundskaber ventes udrustet med på 1 år eller 1½? R. J. Holm havde blik for, at småbarnet stiller særlige krav, som kun den lille skole kunne opfylde, og han lagde vægt på undervisningens ansækelighed. Th. Lang i Silkeborg havde fra *Kirstine Frederiksen* modtaget stærke indtryk om småbørnsundervisningens særlige betydning og form, som hun omtaler det i en levnedsbeskrivelse⁸). Overlærer Olsen, Varde, inddrog en kreds af lærere i en større undersøgelse af »*børns forestillingskreds ved skolegangens begyndelse*« som i tidsskriftets følgende nummer gav dr. phil. Oscar Hansen anledning til at hilse »lærernes spirende sans for barnpsykologien velkommen«⁹).

Selvom der således blandt igangsætterne ved forskoleseminarierne har været en vågen pædagogisk-psykologisk forståelse, måtte den altovervejende vægt i den korte tid, der var til rådighed, lægges på den praktiske undervisningsfærdighed, og en egentlig indsigt i barnets psykologi overlodes til den enkeltes »fornemmelse«.

Kirstine Frederiksens plan for undervisningen på Københavns Forskoleseminarium (1902) fulgte vel i de store linjer Vejle-seminariet, men desuden skulle der gives egentlig undervisning i barnets psykologi og eleverne vejledes i at gøre iagttagelser af børnene. Hjemstavnslære med tilknyttede »*spadsereture i de offentlige parker og byens omegn*« med efterbehandling i skolestuen indgik også i hendes plan. Disse indslag i seminariets plan gled ud kort efter Kirstine Frederiksens død i 1903, og man vendte tilbage til de traditionelle formuleringer fra Vejle¹⁰).

Trods disse intentioner er der derfor næppe tvivl om, at undervisningen i forskolerne kom til at bevæge sig i snævre, fastlagte rammer som det også fornemmes af forstander *P. Elmquists* udtalelser ved Vejle Forskoleseminariums 25 års jubilæum i 1918¹¹). Han taler om, at »*den glade sam-*

Lærerinden ved Flakkebjerg Forskole laver sanglege med børnene i 1910. Forskolen i Flakkebjerg er bevaret som skolemuseum – se Nete Balslev Wingenders beskrivelse i denne årgang.

vittighedsfuldhed« i årenes løb sine steder har givet plads for »en tung samvittighedsfuldhed, at friskheden og arbejdsglæden er forsvundet«. Han nævner også, at »de indsnævrede forhold«, hvorunder mange forskolelærerinder virker, kunne sætte deres præg på dem. Der er hermed også tænkt på lærerindernes isolerede situation, som i al fald bevirkede, at de ikke fik føling med 1920'ernes bevægede pædagogiske udvikling.

Først sent stod dette klart for Vejle seminariums sidste forstander (1956-72) Rigmor Fenger, og hun vedgik, »at livet i de danske småbørnsklasser i høj grad kom til at udfolde sig efter et stift, ensartet mønster årti efter årti« uden forståelse for småbørns udvikling og behov¹²⁾. Hun søgte under vanskelige forhold omkring seminariets uvisse fremtid at åbne det for nye impulser, men da var udviklingen allerede løbet fra forskolerne.

Forskolelærerindernes stilling

Forskolernes hurtige fremvækst skyldtes jo i høj grad, at de frembød en overkommelig løsning på landsbyskolens problem. Der stilledes så at sige

ingen krav til den skolestue, der skulle indrettes – en ombygning af lærerens udhus nævnes flere steder – og boligen til en ugift kvinde kom man let om ved. Undertiden er der tale om blot et enkelt lejet værelse. Aflønningen var beskeden som følge af den korte uddannelse – nogle få hundrede kroner, et par favne brænde, lidt tørv og måske en stump have.

Den unge pige, der blev forskolelærerinde, »frøken«, udfyldte kaldsbevidst og beskeden sin plads i de trange kår både økonomisk og socialt. Hun blev ikke mødt med den respekt, som dog lærerstillingen indebar. Hun var da også praktisk underordnet førstelæreren, der vel ikke var tilsynsberettiget, men udførte de administrative pligter vedrørende begge skoler og modtog ledertillæg for forskolens to klasser.

Til forskolelærerinden var også undervisningen af hovedskolens piger i håndgerning henlagt. Desuden havde ikke få af dem en ekstra indtægt som organist, hvis forskolen lå ved kirken, så orgelspil kom til at indgå i seminariets fag.

Forskolens to klasser havde hverdagsundervisning i tre timer hver, mens hovedskolen fortsat havde hverandendags undervisning, så de større børns erhvervsevne kunne udnyttes i landbruget.

Enkelte forskolelærerinder holdt aftenskole i håndgerning, hvis de havde særlige anlæg for finere discipliner her indenfor. Fra 1916 var forskolelærerinderne repræsenteret i DLF's hovedbestyrelse.

Når der et sted tales om »den beundringsværdige indsats vore forskolelærerinder har øvet« er det karakteristisk nok i et tilbageblik¹³⁾ og i al fald en sen anerkendelse.

Forskolernes afvikling

Endnu op til 1930 oprettedes der nye forskoler omend kun spredt, og flere af de private forskoleseminarier indstillede deres virksomhed, så efterhånden kun Vejle, Silkeborg og Odense var tilbage.

Forskoleinstitutionen kom i de følgende år mere og mere i modvind. Allerede omkring 1890 havde der inden for DLF's bestyrelse fra Brøchner Larsen og C. Heinrichsen været yttret betænkelighed ved denne uddannelse af »andenklasser« lærere. Også fra en af Dansk Kvindesamfunds ledende skikkelser kommunelærerinde i København *Anne Bruun* (1853-1934) blev der tidligt rejst indvendinger mod et seminarium, der gav kvinder – og kun kvinder – en kortvarig og eksamensfri uddannelse med deraf følgende lav løn, et synspunkt hun også senere som den første kvinde i bestyrelsen for

DLF (1901-16) forfægtede, indtil et egentligt angreb på forskolerne satte ind. Ikke mindst skoleinspektør *Thora Pedersen*, Ålborg, gik som DLF's repræsentant i lønningskommissionen 1917 hårdnakket ind for ligeløn, så i al fald princippet blev tiltrådt. Som konsekvens heraf modarbejdede hun også forskolerne, måske netop fordi hun anså den rette småbørnsundervisning for så vigtig.

Tre krav indgik i debatten: landsbyskolens uddannelsesstilbud skulle hæves så den kom på højde med købstadskolens, man ønskede en enhedsuddannelse for lærere, så man undgik den svenske ordning med to forskellige slags folkeskolelærere og endelig også ligeløn for alle folkeskolelærere. Her var det ikke blot forskolelærerinder, men også andenlærere, der var lavtlønnede. Op imod lønningsloven 1931 lød da kampråbet: Væk med alle lavtlønnede embeder på landet, og forskolelærerinderne blev hængt ud som »løntrykkere«, skønt man vel snarest måtte betragte dem som lærerstandens særlige lavtlønsproblem. Også de kommunale myndigheder på landet indså efterhånden det meningsløse i, at de gennem statsskatten var med til at betale byens dyrere lærere, mens de selv måtte nøjes med billigere lærere med et lavere uddannelsesniveau¹⁴). Den endelige lovgivning medførte dog ingen principielle ændringer i systemet.

For at indpasse forskolelærerinderne i en ny lov frem mod 1937 foresloges det at udvide deres undervisningsområde ud over de 3 første skoleår, og en debat om selve forskoleinstitutionens beståen eller ophævelse fik et stærkt følelsesladet forløb, hvor DLF indtog det standpunkt, at forskolerne burde ophæves og dens embeder omdannes til almindelige lærerstillinger.

Lovens endelige vedtagelse den 18. maj 1937 betød mange steder på landet, at hele skolevæsenet måtte omlægges, nærskolen – og ikke mindst forskolen – ville forsvinde fra landsbyen og erstattes af den fjernereliggende centralskole. En protestbevægelse især udgående fra grundtvigske kredse omkring den nystiftede *Dansk Forening for Hjem og Skole* tog form i 1938. Verdensbegivenhederne bevirkede imidlertid snart, at lovens gennemførelse måtte stilles i bero, så forskolerne fortsatte de fleste steder mange år endnu.

Ved læreruddannelsesloven af 1954 var der endnu gjort plads for den særlige uddannelse af lærerinder for skolens tre første år, nu under navn af *småbørnslærerinder*, men kun i Vejle, fortsattes denne uddannelse nu udvidet til 2½ år, og adgangsalderen blev hævet til 20 år. Flere og flere forskoleembeder omdannedes til lærerindeembeder trods den gamle Vejleforstander frk. *I. E. Rambuschs* formaninger: »Desværre undergraver så

mange danske småbørnslærere deres egen stand ved at påtage sig undervisning i de højere klasser for den højere løns skyld, de burde i stedet dygtiggøre sig på deres eget uddannelsesfelt».¹⁵⁾

Læreruddannelsesloven 1966 satte atter sindene i bevægelse om småbørnslærere, men endnu denne lov holdt en plads åben for Vejle-Forskoleseminarium, der under usikre forhold holdtes i gang indtil 1972, da det lukkedes efter dimission af de sidste hold efter 1954-lovens bestemmelser.

Skoleloven 1958 havde givet en – beskeden – plads for kommunale forskoler, som flere steder bibeholdtes, også hvor hovedskolen – de ældre årgange – blev centraliseret. I Vestsjællands amt var der endnu i 1970 19 forskoler i virksomhed¹⁶⁾, de blev snart efter alle nedlagt og den forholdsvis velbevarede forskole i Flakkebjerg by blev indrettet til skolemuseum¹⁷⁾.

Der synes imidlertid trods den skitserede bevægelse bort fra den nære skole, især småbørnsskolen, stadig at være et behov og et ønske om en skoleform af denne art, derpå tyder i al fald den lille-skolebevægelse, som satte ind endnu inden forskolernes endelige afvikling. Og oprettelsen af børnehaveklasser med særligt uddannede børnehavepædagoger viser, at småbarnets placering i skolebilledet kræver sin særlige løsning.

Noter

1. Nicolai Faber: Forsøg til et Overblik paa Almueskolevæsenet i Danmark (1832), her citeret fra Den danske Folkeskole gennem 100 år 1814-1914, 1914 s. 152 og 154.
2. I tidsskriftet Skolens Reform, 1851.
3. Pogeskoler var skoler for børn under 9 år med ueksamineret lærerkraft, i regelen en lærerinde. Skoleformen godkendtes ved loven 1856, og bortfalder først ganske med folkeskoleloven 1937.
4. Hjem og Skole, 1888, s. 50 -.
5. Som note 4, 1890, s. 3 -.
6. Som note 4, 1891, s. 3 -.
7. Forhandlingerne ved Det sjette nordiske Skolemøde 1891 s. 361 -.
8. Lærerne og Samfundet. Bd. IV, 1914 s. 204 -.
9. Vor Ungdom. 1899, s. 424 og s. 510 -.
10. Københavns Forskoleseminariums programmer I-X, 1902-23.
11. Statens Seminarium for Småbørnslærere. Vejle 1893-1968, 1968, s. 13.
12. Rigmor Fenger: Jeg ser tilbage, 1979, s. 78.
13. H. K. Kristensen: 100 år i en vestjysk lærerkreds. I: Årbog for dansk Skolehistorie 1980, s. 19.

14. Den her skildrede udvikling bygger især på Lærerne og folkeskolen gennem 100 år, DLF 1974, s. 189-191.
15. Som note 12, s. 90.
16. Beretninger om skolevæsenet i Sorø (senere Vestsjællands) amt 1962-1971 v/Otto Jensen.
17. Flakkebjerg Skolemuseum. I: Årbog for dansk Skolehistorie 1980 s. 154 -. Se også Nete Balslev Wingenders beskrivelse i denne årgang.
Udover almindelige opslagsværker – her medregnet Joakim Larsen: Bidrag ... 1818-98, 1899 – er benyttet Anders Pedersen: Skolestatistik I-III, 1877, 1887 og 1897, samt W.Th. Bentien og C. Poulsen: Danmarks Folkeskole 1910, 1924 og 1933.